TARJIMADA MILLIY MENTALITET VA REALIYALAR TARJIMASI

Andijon davlat chet tillari instituti Xorijiy filologiya va turizm fakulteti
Tarjima nazariyasi va amaliyoti: ingliz tili 101-guruh talabasi
Xolbekova Ro‘zagulning mustaqil ishi
Xolbekova Ro‘zagul

ANNOTATSIYA

Maqolada tarjima jarayonida milliy mentalitet va realiyalarni ifodalash masalalari yoritiladi. Milliy mentalitetning xalq tarixi, urf-odatlari, qadriyatlari va turmush tarzi bilan bog‘liqligi ochib berilib, realiyalarning asosiy xususiyatlari hamda ularni guruhlarga ajratish tamoyillari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, realiyalarni transliteratsiya, izohlash, ta’rifiy tarjima, analogdan foydalanish va matn ichida tushuntirish orqali tarjima qilish usullari misollar asosida tahlil etiladi. Tarjimonning asosiy vazifasi faqat so‘zning lug‘aviy ma’nosini yetkazish emas, balki uning madaniy mazmuni, kontekstdagi vazifasi va milliy koloritini imkon qadar saqlash ekani ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: milliy mentalitet, realiya, tarjima, madaniyatlararo muloqot, milliy kolorit, ekvivalentlik, tarjima usullari.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы передачи национального менталитета и реалий в процессе перевода. Раскрывается связь национального менталитета с историей народа, его традициями, ценностями и образом жизни, а также анализируются основные особенности реалий и принципы их классификации. На примерах рассматриваются такие способы перевода реалий, как транслитерация, пояснение, описательный перевод, использование аналога и объяснение непосредственно в тексте. Подчёркивается, что задача переводчика заключается не только в передаче

словарного значения, но и в максимально возможном сохранении культурного смысла, контекстуальной функции и национального колорита.

Ключевые слова: национальный менталитет, реалия, перевод, межкультурная коммуникация, национальный колорит, эквивалентность, способы перевода.

ABSTRACT

This article examines the transfer of national mentality and culture-specific realia in translation. It explains how national mentality is shaped by a community's history, traditions, values and way of life, and outlines the main features and categories of realia. The article also discusses several translation strategies, including transliteration, explanatory translation, descriptive translation, the use of cultural analogues and in-text explanation. It argues that a translator's task is not limited to conveying a word's dictionary meaning: the cultural significance, contextual function and national colouring of the source text should also be preserved as far as possible.

Keywords: national mentality, realia, translation, intercultural communication, national colouring, equivalence, translation strategies.

KIRISH

Bugungi globallashuv davrida turli xalqlar o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy aloqalar tobora kengayib bormoqda. Bunday sharoitda tarjima xalqaro muloqotning muhim vositasi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Tarjima orqali nafaqat axborot almashiladi, balki bir xalqning dunyoqarashi, tarixiy xotirasi, qadriyatlari, urf-odatlari va turmush tarzi boshqa xalq vakillariga ham yetkaziladi. Shu sababli tarjimon faoliyatini faqat bir tildagi so‘zlarni ikkinchi tilga almashtirish jarayoni sifatida talqin etish to‘g‘ri emas. Tarjima, eng avvalo, til va madaniyat

o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni anglashni talab qiladigan ijodiy hamda mas’uliyatli faoliyatdir.

Har bir til muayyan xalqning tarixiy tajribasi va ijtimoiy hayoti bilan chambarchas bog‘langan. So‘zlar va iboralar ko‘pincha lug‘aviy ma’nodan tashqari qo‘shimcha hissiy, ijtimoiy va madaniy mazmunni ham ifodalaydi. Masalan, o‘zbek madaniyatida kattalarga hurmat ko‘rsatish, mehmonni izzat qilish, qarindoshlik rishtalarini mustahkam saqlash, mahalla hayotida faol qatnashish hamda to‘y va marosimlarga katta ahamiyat berish muhim o‘rin tutadi. Bu qadriyatlar tilda qo‘llanadigan birliklar, murojaat shakllari, maqollar, iboralar va kundalik nutq odatlarida namoyon bo‘ladi. Boshqa madaniyatlarda ham shunga o‘xshash qadriyatlar uchrashi mumkin, biroq ularning mazmuni, ijtimoiy vazifasi va ifodalanish shakli har doim ham bir xil bo‘lavermaydi.

Milliy mentalitet tushunchasi xalqning muayyan tarixiy sharoitlarda shakllangan fikrlash tarzi, qadriyatlar tizimi va dunyoni idrok etish xususiyatlarini qamrab oladi. Mentalitet tilga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatadi: u kishilarning qanday murojaat qilishida, hurmat yoki yaqinlikni qay tarzda ifodalashida, voqea-hodisalarga qanday baho berishida ham seziladi. Shu bois tarjimon matndagi fikrning grammatik tuzilishini to‘g‘ri ko‘chirish bilan cheklanmasligi, uning ortida turgan madaniy ma’noni ham aniqlashi lozim. Aks holda, tarjima grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lsa-da, asl matndagi munosabat, ohang yoki milliy mazmun to‘liq yetib bormasligi mumkin.

Bu masala, ayniqsa, realiyalarni tarjima qilishda yaqqol ko‘rinadi. Realiyalar muayyan xalqning kundalik turmushi, milliy taomlari, kiyim-kechaklari, marosimlari, tarixiy tajribasi, geografiyasi yoki ijtimoiy-siyosiy tuzumiga xos bo‘lgan so‘z va tushunchalardir. O‘zbek tilidagi “mahalla”, “sumalak”, “do‘ppi”, “chopon”, “hashar”, “sovchilik”, “kelin salom” va “beshik to‘yi” birliklari shunchaki predmet yoki hodisani nomlamaydi; ular muayyan ijtimoiy munosabatlar

va madaniy tajribani ham aks ettiradi. Masalan, “mahalla” so‘zini ingliz tilidagi “neighborhood” so‘zi bilan almashtirish ayrim vaziyatlarda ma’no jihatidan yaqin bo‘lishi mumkin, ammo o‘zbek mahallasiga xos jamoaviylik va ijtimoiy vazifalarni to‘liq ifodalamasligi ehtimoli bor.

Tarjimashunoslikda ekvivalentlik masalasi aynan shu nuqtada dolzarb bo‘ladi. Bir tildagi birlikning boshqa tilda to‘liq muqobili mavjud bo‘lmasligi tarjimani murakkablashtiradi. Bunday vaziyatda tarjimon so‘zma-so‘z tarjima, transliteratsiya, izohli yoki ta’rifiy tarjima, kontekstual moslashtirish kabi usullar orasidan matn maqsadi va o‘quvchi ehtiyojiga mos keladiganini tanlaydi. Har bir usulning o‘z afzalligi va cheklovi bor: milliy atamani o‘z holicha saqlash madaniy o‘ziga xoslikni ko‘rsatsa, izoh qo‘shish o‘quvchining tushunishini osonlashtiradi. Muhimi, tarjimada mazmunning aniqligi bilan milliy koloritni saqlash o‘rtasidagi muvozanatni topishdir.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, milliy mentalitet va realiyalarni noto‘g‘ri yoki yuzaki tarjima qilish badiiy asar, publitsistik matn, tarixiy manba va kundalik muloqotdagi ma’no qatlamlarining yo‘qolishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, madaniy kontekstni chuqur anglagan tarjimon o‘quvchiga nafaqat voqea yoki predmet haqida ma’lumot beradi, balki uning muayyan xalq hayotidagi o‘rnini ham ochib beradi. Shu jihatdan tarjimon ikki til o‘rtasidagi vositachi bo‘lish bilan birga, ikki madaniyat o‘rtasidagi muloqotni ta’minlovchi shaxs ham hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi tarjimada milliy mentalitet va realiyalarning o‘rnini yoritish, realiyalarni tarjima qilishda qo‘llanadigan asosiy usullarni tahlil etish hamda milliy koloritni saqlashga doir muhim tamoyillarni ko‘rsatishdan iborat. Maqolada realiyalar maishiy, marosimiy, taomlarga oid, ijtimoiy-siyosiy, tarixiy va geografik guruhlar kesimida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, o‘zbek tilidagi ayrim birliklarning ingliz tiliga tarjimasi misolida so‘zning lug‘aviy ma’nosi bilan uning madaniy mazmuni o‘rtasidagi farq izohlanadi.

1. Milliy mentalitet va uning tarjimadagi ahamiyati

Milliy mentalitet xalqning uzoq tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan qarashlari, qadriyatlari, urf-odatlari va ijtimoiy tajribasining umumlashgan ifodasidir. U har bir xalq vakilining fikrlashi mutlaqo bir xil degani emas; aksincha, muayyan jamiyatda keng tarqalgan madaniy me'yorlar va dunyoni idrok etish usullarini anglatadi. Tarjimon shu me'yorlarni hisobga olgan holda matnning ochiq ifodalangan mazmuni bilan birga, kontekst orqali anglashiladigan ma'nolarini ham tushunishga harakat qilishi kerak.

Masalan, "Kattalarning duosini ol" jumlasini ingliz tiliga "Get the blessing of elders" shaklida tarjima qilish mumkin. Biroq o'zbek madaniyatida "duo olish" kattalarning yaxshi tilagi bilan cheklanmaydi; u hurmat, rozilik, ma'naviy qo'llab-quvvatlash va ezgu niyatni ham anglatishi mumkin. Xuddi shuningdek, "Oshga chaqirdi" jumlasi oddiygina ovqatga taklif etish ma'nosidan tashqari, mehmondo'stlik, hurmat va ijtimoiy yaqinlikni ifodalashi mumkin. "He invited me to dinner" tarjimasi asosiy axborotni beradi, lekin zarur kontekst bo'lmasa, milliy-madaniy rangning bir qismini yetkazmay qolishi mumkin.

Demak, tarjimon matnni talqin qilishda uch jihatni birgalikda ko'rib chiqishi lozim: so'zning lug'aviy ma'nosi, uning muayyan vaziyatdagi kommunikativ vazifasi va shu birlik bilan bog'liq madaniy tasavvurlar. Bu yondashuv tarjimaning tabiiyligini oshiradi hamda muallif niyatini buzib ko'rsatish ehtimolini kamaytiradi.

2. Realiya tushunchasi va uning turlari

Realiya — muayyan xalq yoki mamlakatning hayoti, madaniyati, tarixi, geografiyasi yoxud ijtimoiy tuzilishiga xos bo'lgan, boshqa tilda aynan mos muqobili bo'lmasligi yoki mazmuni to'liq qamrab olinmasligi mumkin bo'lgan birlikdir. Realiyalar xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatini aks ettiradi. Ularni tushunish uchun ko'pincha til bilimining o'zi yetarli bo'lmaydi; tarixiy va ijtimoiy kontekstni ham bilish zarur.

Realiyalarni shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin. Birinchisi, maishiy realiyalar bo‘lib, ularga do‘ppi, chopon, tandir va dasturxon kabi birliklar kiradi. Ikkinchisi, urf-odat va marosimlarga oid realiyalar: beshik to‘yi, kelin salom, sovchilik, hashar va Navro‘z. Uchinchisi, milliy taomlar nomlari: palov, somsa, manti, norin, qazi va sumalak. To‘rtinchisi, ijtimoiy-siyosiy realiyalar bo‘lib, mahalla, hokim va Oliy Majlis kabi birliklarni qamrab oladi. Beshinchisi, tarixiy realiyalar: xonlik, amirlik, Amir Temur davri, shogun va samuray. Oltinchisi esa muayyan hudud, tabiiy obyekt yoki joy nomi bilan bog‘liq geografik realiyalardir.

Realiyalar faqat o‘zbek madaniyatiga xos emas. Ingliz tilidagi “Thanksgiving”, “Halloween”, “prom” va “House of Lords” kabi birliklar ham tegishli madaniy yoki ijtimoiy muhitni bilishni talab qiladi. Shuning uchun tarjimon realiyaning qaysi madaniy tizimga tegishli ekanini aniqlashi, uning matndagi vazifasini tushunishi va o‘quvchi uchun qanchalik izoh zarurligini baholashi kerak.

3. Realiyalarni tarjima qilish usullari

Realiyalarni tarjima qilishda yagona, barcha holatlarga mos keladigan usul mavjud emas. Tanlov matn janri, tarjimaning maqsadi, o‘quvchining madaniy bilimi va realiyaning matndagi ahamiyatiga bog‘liq.

Transliteratsiya yoki transkripsiya usulida realiyaning nomi boshqa tilga asl shakliga yaqin holda ko‘chiriladi. Masalan, “mahalla” — “mahalla”, “sumalak” — “sumalak”, “Navro‘z” — “Navruz” tarzida berilishi mumkin. Bu usul milliy atamani saqlaydi, biroq o‘quvchi uning ma’nosini bilmasligi mumkin. Shu sababli birinchi qo‘llanishida qisqa izoh berish maqsadga muvofiq.

Izohlab tarjima qilishda realiyaning nomi saqlanib, mazmuni ham tushuntiriladi. Masalan, “mahalla” birikmasini “a traditional Uzbek neighborhood community” tarzida berish uning oddiy turar joy hududidan kengroq ijtimoiy mazmunini ko‘rsatishga yordam beradi. Matn ichida izoh berishning namunasi:

“During Navruz, the traditional Uzbek New Year celebration, families gather together.” Bu misolda bayram nomi saqlangan va uning mazmuni qisqacha tushuntirilgan.

Ta’rifiy tarjimada realiyaning nomi o‘rniga uning ko‘rinishi yoki vazifasi tasvirlanadi. Masalan, “do‘ppi” — “a traditional Uzbek embroidered cap”, “chopon” — “a traditional Uzbek robe” tarzida ifodalanishi mumkin. Bunday tarjima o‘quvchiga predmetni tasavvur qilishda yordam beradi, lekin asl milliy nomni alohida saqlash imkoniyati bo‘lmasa, milliy kolorit biroz susayishi mumkin.

Analog orqali tarjima qilishda maqsadli madaniyatdagi o‘xshash tushunchadan foydalaniladi. Biroq bu usul ehtiyotkorlikni talab qiladi, chunki ikki madaniyatdagi birliklar vazifasi yoki shakli jihatidan o‘xshash bo‘lsa ham, ma’nosi to‘liq teng bo‘lmasligi mumkin. Masalan, “mahalla”ni faqat “neighborhood” deb berish o‘quvchiga joy ma’nosini anglatadi, ammo mahallaning jamoaviy va ijtimoiy vazifalarini to‘liq ochib bermaydi.

Shuningdek, tarjimon kontekstual moslashtirish va matn ichida qo‘shimcha tushuntirish usullaridan foydalanishi mumkin. Bunda izoh haddan tashqari uzun bo‘lib, matnning tabiiy oqimini buzmasligi lozim. Ilmiy yoki tarixiy matnda batafsil izoh zarur bo‘lishi mumkin, badiiy matnda esa milliy atamani saqlash va uning ma’nosini voqealar rivoji orqali anglatish samaraliroq bo‘lishi ehtimol.

4. Tarjimada milliy koloritni saqlash muammosi

Milliy kolorit — matnda muayyan xalqning turmush tarzi, urf-odatlari, kiyimlari, taomlari, marosimlari, tarixiy xotirasi va madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi belgilar majmuasidir. Badiiy asarda “do‘ppi”, “chopon”, “tandir”, “mahalla” va “sumalak” kabi so‘zlar voqea sodir bo‘layotgan muhitni yaratadi. Ularning barchasini umumiy yoki betaraf so‘zlar bilan almashtirish matnning o‘ziga xosligini kamaytirishi mumkin.

Milliy koloritni saqlash tarjimada barcha so‘zlarni o‘zgartirmasdan qoldirish kerak degani emas. Asosiy maqsad — o‘quvchiga matnni tushunarli yetkazish bilan birga, manba madaniyatiga xos belgilarni imkon qadar yo‘qotmaslik. Shu bois tarjimon ayrim realiyalarni asl shaklida qoldirishi, ayrimlarini izohlashi, zarur holatlarda esa ta’rifiy ifodadan foydalanishi mumkin. Qaror matnning janri va kommunikativ vazifasiga mos bo‘lishi kerak.

Tarjimada uchraydigan asosiy muammolardan biri — so‘zma-so‘z tarjima bilan madaniy ma’noni yetkazish o‘rtasidagi tafovutdir. So‘zma-so‘z tarjima grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lsa-da, ayrim iboralarning ijtimoiy ohangi yoki yashirin mazmunini yo‘qotishi mumkin. Bunga yo‘l qo‘ymaslik uchun tarjimon kontekstni tahlil qilishi, realiyaning asl ma’nosini aniqlashi, uning madaniy ahamiyatini baholashi va maqsadli auditoriyani hisobga olishi lozim.

5. Tarjimonning madaniyatlararo vositachi sifatidagi vazifasi

Tarjimonning mas’uliyati ikki tilning grammatik va leksik tizimlarini bilish bilangina cheklanmaydi. U manba madaniyatining xususiyatlarini tushunishi, maqsadli auditoriyaning bilim darajasini hisobga olishi va tarjimada izoh berish zaruratini to‘g‘ri baholashi kerak. Ayniqsa, tarixiy hujjatlar, badiiy asarlar, sayyohlik matnlari va madaniy merosga oid materiallarda realiyalarni to‘g‘ri ifodalash muhimdir.

Tarjimon realiya bilan uchrashganda, avvalo, “Bu so‘z nimani anglatadi?” degan savol bilan cheklanmasdan, “Bu tushuncha shu xalq uchun nimani bildiradi va matnda qanday vazifa bajaryapti?” degan savollarni ham qo‘yishi kerak. Shundan keyingina mos tarjima strategiyasini tanlash mumkin. Zarur hollarda lug‘atlar, ensiklopediyalar, tarixiy manbalar va madaniy izohlardan foydalanish tarjimaning aniqligini oshiradi.

Shu bilan birga, izohlarning me’yorini saqlash ham muhim. Haddan tashqari ko‘p tushuntirish matnning o‘qilishini qiyinlashtirishi mumkin; izohning yetishmasligi esa o‘quvchining noto‘g‘ri tasavvur hosil qilishiga olib keladi. Demak, samarali tarjima mazmun, tushunarlilik va milliy kolorit o‘rtasida muvozanatni ta’minlaydi.

XULOSA

Milliy mentalitet va realiyalar tarjimasi tarjimondan til bilimi bilan bir qatorda madaniy bilim, kontekstni tahlil qilish va mos tarjima usulini tanlash ko‘nikmalarini ham talab etadi. Milliy mentalitet xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari, urf-odatlari va dunyoni idrok etish xususiyatlarida namoyon bo‘ladi. Realiyalar esa shu madaniyatga xos predmetlar, marosimlar, taomlar, ijtimoiy tuzilmalar va tarixiy tushunchalarni nomlaydi.

Realiyalarni tarjima qilishda transliteratsiya yoki transkripsiya, izohlab tarjima qilish, ta’rifiy tarjima, analogdan foydalanish hamda matn ichida tushuntirish kabi usullar qo‘llanadi. Har bir usulning samaradorligi matnning maqsadi, janri va o‘quvchi ehtiyojiga bog‘liq. Masalan, “mahalla” yoki “sumalak” kabi birliklarni asl shaklida saqlash milliy o‘ziga xoslikni namoyon etsa, qisqa izoh berish ularning mazmunini tushunishni osonlashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, yaxshi tarjimon faqat so‘zlarni emas, balki ularning ma’nosi, vazifasi va madaniy mazmunini ham tarjima qiladi. Tarjima jarayonida mazmunning aniqligi, o‘quvchi uchun tushunarlilik va milliy koloritni saqlash o‘rtasidagi muvozanat ta’minlansa, turli madaniyatlar o‘rtasidagi muloqot yanada samarali bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 2018.

2. Newmark, P. A Textbook of Translation. 1988.

3. Nida, E. A. Toward a Science of Translating. 1964.

4. Venuti, L. The Translator’s Invisibility: A History of Translation. 1995.

5. Aixelá, J. F. Culture-Specific Items in Translation. 1996.

6. Florin, S. Realia in Translation. 1993.

7. Salomov, G‘. Tarjima nazariyasiga kirish. 1978.

8. Musayev, Q. Tarjima nazariyasi asoslari. 2005.